

دانشنامه جوانمردی (فتوّت)

جلد دوم

فتوّت و عیاری

دکتر علی اکبر ولایتی

با همکاری دکتر محمدرضا جوادی یگانه، محمدرضا جعفرآقائی، رضا مختاری اصفهانی

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۲

سرشناسه: ولایتی، علی اکبر، ۱۳۲۴-
 عنوان و نام پدیدآور: دانشنامه جوانمردی (فتوت)/ علی اکبر ولایتی، با همکاری محمدرضا جوادی یگانه، محمدرضا جعفرآقائی، رضا مختاری اصفهانی.
 مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۱-
 مشخصات ظاهری: ج.
 شابک: دوره: 4-1471-00-978-964-00؛ ج. ۱: 1-1472-00-978-964-00؛ ج. ۲: 8-1473-00-978-964-00
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا.
 یادداشت: ج. ۲ (چاپ اول: ۱۳۹۲) (فیبا).
 یادداشت: کتابنامه.
 یادداشت: شماره.
 مندرجات: ج. ۱ ریشه ها و خاستگاه. - ج. ۲ فتوت و عیاری.
 موضوع: فتوت.
 شناسه افزوده: جوادی یگانه، محمدرضا، ۱۳۴۸-
 شناسه افزوده: جعفرآقائی، محمدرضا، ۱۳۶۳-
 شناسه افزوده: مختاری اصفهانی، رضا، ۱۳۵۳-
 رده بندی کنگره: BP ۹۴/ ۸ د ۲ ۱۳۹۱
 رده بندی دیویی: ۲۹۷/ ۵
 شماره کتابشناسی ملی: ۳۷۷۸۲۷

شابک دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۴۷۱-۴
 شابک جلد دوم: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۴۷۳-۸

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵-۴۹۱

دانشنامه جوانمردی (فتوت): فتوت و عیاری (جلد دوم)

© حق چاپ: ۱۳۹۲، مؤسسه انتشارات امیرکبیر www.amirkabir.net

نوبت چاپ: اول

نویسنده: دکتر علی اکبر ولایتی

با همکاری: دکتر محمدرضا جوادی یگانه، محمدرضا جعفرآقائی، رضا مختاری اصفهانی

سرپرستار: هومن عباسپور

ویراستاران زبانی و صورتی: مرتضی فکوری، صدیقه صادقی مکی، معصومه بنیاد

صفحه‌آرا: امیرحسین حیدری

طراح جلد: فرزانه نوروزی

حروف متن: میترا ۱۴

چاپ و صحافی و لیتوگرافی: چاپ وازه پرداز اندیشه، تلفن: ۷۷۱۴۵۰۶۳۶

شمارگان: ۱۰۰۰

بها: ۲۰۰۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هر گونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری،
 اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گپومه در مستند نویسی، و
 مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست

۹	 مقدمه
۱۵	 بخش دوم: عیاری
۱۷	 نقش نیروهای نظامی ساسانی و مسلمان در تشکیلات عیاران
۱۹	 عیار در لغت و تاریخ
۲۳	 نظامی‌گری و عیاری
۳۲	 منابع
۳۵	 شاطران و عیاران، تشابهات و تفاوت‌ها
۳۵	 شاطر و عیار
۴۱	 تشکیلات و تمرینات شطاران و عیاران
۴۸	 منابع
۴۹	 صفاریان؛ سلسله‌ای برآمده از عیاری
۵۰	 اهمیت سیستان در تاریخ ایران
۵۲	 صفاریان و خوارج
۵۴	 صفاریان
۶۴	 عمرو لیث
۶۷	 بازماندگان صفاریان
۶۹	 حکایت‌هایی از صفاریان
۷۲	 منابع
۷۵	 آداب و رفتار عیاری
۷۶	 اصول عیاری

۸۴.....	آداب عیاری
۹۱.....	منابع
۹۳.....	عیاران و معترضان به خلافت
۹۷.....	پیشینه خوارج
۹۸.....	ظهور خوارج
۱۰۱.....	انشعاب خوارج
۱۰۳.....	خوارج و معاویه
۱۰۴.....	معترضان به خلافت در دوره یزید بن معاویه
۱۰۵.....	معترضان به خلافت بعد از مرگ یزید
۱۰۸.....	معترضان به خلافت در دوران عباسیان
۱۰۹.....	ائمه شیعه و معترضان به خلافت
۱۱۰.....	سیستان سرزمین عیاران معترض به خلافت
۱۱۶.....	معترضان به خلافت در روم شرقی
۱۱۷.....	نتیجه
۱۱۸.....	منابع
۱۲۱.....	بخش سوم: فتوت در اجتماع و سیاست
۱۲۳.....	سازمان فتوت و تحولات آن
۱۲۳.....	تحول و تداوم فتوت
۱۲۹.....	اصناف فتوت
۱۳۱.....	صفات فتيان
۱۳۳.....	خصلت‌های فتوت
۱۳۴.....	ارکان فتوت
۱۳۵.....	اصطلاحات و مفاهیم فتوت
۱۴۵.....	چگونگی ورود به جرگه فتيان و کمر بستن
۱۴۶.....	چگونگی میان بستن مطابق فتوت‌نامه سلطانی
۱۴۸.....	منابع
۱۵۱.....	فتوت اصناف
۱۵۲.....	تشکیلات اصناف و جوانمردی
۱۵۵.....	اصناف و فتوت
۱۵۶.....	تشکیلات فتوت اصناف
۱۶۴.....	اصناف اهل فتوت
۱۷۲.....	منابع
۱۷۳.....	فتوت و عیاری در خلافت عباسی
۱۷۴.....	فتوت و خلافت عباسی قبل از خلافت الناصر لدين الله

۱۸۵.....	الناصر لدين الله و فتوت
۱۹۷.....	منابع
۱۹۹.....	فتوت پس از حمله مغول
۲۰۰.....	فتوت در دوره مغول
۲۲۰.....	منابع
۲۲۳.....	فتوت در آناتولی و شام
۲۲۴.....	فتوت در آناتولی
۲۲۹.....	ملاطیان و فنیان
۲۳۲.....	بابایان
۲۳۴.....	اخی‌ها
۲۳۸.....	اخی‌ها و مولانا و مولویه
۲۴۳.....	اخیان و اصناف و تشکیلات صنفی
۲۴۶.....	عثمانیان و اخیان
۲۴۹.....	فتوت در شام
۲۵۳.....	منابع
۲۵۵.....	فتوت در شمال افریقا و اندلس و تأثیر آن در شوالیه‌گری اروپا
۲۵۶.....	شمال افریقا
۲۶۵.....	فتوت در اندلس
۲۷۲.....	دیدگاه ابن عربی درباره فتوت
۲۷۶.....	منابع
۲۷۹.....	پرندهگان و پرنده‌بازی در فتوت
۲۸۰.....	جایگاه پرندهگان در متون دینی و ادبی
۳۰۳.....	کبوتر و کبوتربازی در فتوت
۳۱۳.....	منابع
۳۱۵.....	نمایه

مقدمه

فتوت دو میراث نظری و عملی را بر جای نهاده است و میراث نظری آن را بیش‌تر در آثار مکتوب باید جست که به تبیین خاستگاه دینی این طریقت پرداخته‌اند. افزون بر آن، در این متون از ویژگی‌های فتیان و این که اهل فتی بایستی چگونه باشد سخن رانده‌اند. در واقع، متون مذکور آمال و ایدئال فتوت را بیان می‌کنند و جامعه‌ای آرمانی را به‌تصویر می‌کشند؛ جامعه‌ای که به فطرت انسانی، یعنی انسان کامل، بازمی‌گردد و هدف از خلقت بشر نیز بر همین اساس نهاده شده است. در جامعه اهل فتی، انسانیت و رحمانیت و ایثار ویژگی‌های شاخصی‌اند که نقش‌آفرینی و جلوه‌گری می‌کنند. این امر تا بدان‌جاست که فتوت را می‌توان مشربی اخلاقی دانست که خود را در سود دیگران حتی به بهای زیان خویش تعریف می‌کند، اما در عمل فتوت سرگذشتی پرفراز و نشیب دارد.

فتوت در اجتماع ایران اسلامی دو تجلی داشت؛ یکی در میان اصناف بازار و دیگری در عرصه کارزار. فتوت اصناف مهم‌ترین جلوه فتوت در اجتماع است. البته اصنافی که در ابتدا در جرگه فتوت شمرده می‌شدند، تاجران و فروشندگان کالا بودند و از مشاغل ساده و غیرمهارتی در این دوره نام و نشانی نبود. اصنافی که برخی از آن‌ها از لحاظ فقه جزو مشاغل مکروه شناخته می‌شدند. فتوت اصناف بیش‌تر کسب و کار اهل بازار را مد نظر داشت. بازاریانی که چون فتوت در کار خویش را وا می‌نهادند، بنیان اخلاقی جامعه را تهدید می‌کردند. آنان نه‌تنها در کسب که در مراوده با اهالی نیز بایستی جوانمردانه رفتار

می کردند. به طوری که چشم‌پاکی از خصایص فتوت بازاریان بود، اما بعدها گستره فتوت اصناف توسعه یافت و برخی از مشاغل که پیش از این در رده اهل فتوت شناخته نمی شدند، در جایگاه فتیان قرار گرفته و حتی صاحب فتوت‌نامه شدند. این اتفاق تحولی مهم در فتوت بود که موجبات تأثیرگذاری فتوت در عرصه سیاست و اجتماع از طریق اصناف گونه‌گون را فراهم آورد. بر مبنای همین تحول بود که کسانی چون آهنگران، قصابان، آرایشگران، سلاخان با پای‌بندی به مرام فتوت علاوه بر گروه صنفی به تشکیلاتی اجتماعی تبدیل شدند و از طریق فتوت‌نامه صنفی به مثابه یک مرام‌نامه گروهی پیوندی ناگسستنی با هم یافتند. در واقع، مرام فتوت در مشاغلی که پیش از این با هم ارتباط ارگانیک نداشتند، همچون ملاطی عمل کرد و شبکه‌های اجتماعی اصناف قائل به فتوت را در جامعه بحران‌زده ایران پس از حمله مغول متشکل کرد. پیش از آن که تأثیرات این تحول و سرگذشت فتوت در برهه زمانی حمله مغول گفته شود، لازم است به دیگر نمود فتوت در جامعه، یعنی عیاری، اشاره شود.

عیاری با نظامی‌گری درآمیخته بود، اما این خصیصه ریشه و خاستگاه عیاران بود و آنان در جامعه به مقابله با نظامیان دولتی شناخته می شدند. عیاران گرچه از بقایای سپاهیان ساسانی بودند که به مسلمانان و مجاهدان فی سبیل‌الله پیوسته بودند، به مرور راه و رسم از حاکمان و خلفا جدا کردند؛ زیرا حاکمان و خلفا از مسیر حق بریده و خود به حریم مسلمانان متعرض شده بودند. به همین روی، بخشی از این مجاهدان به معترضان خلافت تبدیل شدند و سرزمین خراسان و سیستان پناهگاه آنان بود. خراسان و سیستان اصلی‌ترین مرزهای دارالاسلام و دارالکفر بود که مجاهدان بسیاری را در خود جای داده بود. خراسان بزرگ و سیستان، افزون بر میراث‌داری فرهنگ ایران پیش از اسلام، همچون زمین مستعدی برای بسیاری از آموزه‌های اسلامی بودند. عرفان اسلامی از جمله این آموزه‌ها بود. خراسان در این باره بیش از سیستان مستعد بود.

عرفان اسلامی بستری برای فتوت بود و آنچه فتیان بدان پای می فشردند، در کتب عرفانی بر آن تأکید شده بود. در ابتدا، مرزی میان عرفان و فتوت نبود تا آن‌جا که برخی فتوت را جلوه عامیانه عرفان می دانند. بر این اساس، خراسان را می توان خاستگاه نظری فتوت دانست.

هم چنین ادبیات حماسی ایران مملو از شرح جوانمردی پهلوانانی بود که دو ویژگی

مهم داشتند. پهلوانانی که با این دو شاخصه به جاودانگی دست می‌یافتند؛ یکی خداپرستی و دیگری وطن‌دوستی. رستم از جمله این پهلوانان است و این جاودانگی به لطف شعر حکیم ابوالقاسم فردوسی حاصل شده است. فردوسی و اسدی طوسی از حماسه‌سرایان برآمده از سرزمین خراسان‌اند و خراسان فقط به شاعران عارف‌مسلک مفتخر نیست، بلکه حماسه‌سرایان این خطه هم کم از آنان ندارند. بی‌سبب نیست، با آن که اکثر بزرگان شعر و ادب فارسی از ردهٔ عارفان‌اند، فردوسی نیز در این منظومه جایگاهی درخور دارد. *شاهنامه* حکیم طوس فتوت‌نامه‌ای با مصادیق است. اگر بعدها در فتوت‌نامه‌ها تنها از خصایص فتیان و شرایط فتوت گفته شد، *شاهنامه* مجموعه‌ای از حکایات جوانمردی پهلوانان نام‌دار ایرانی است. فردوسی بنای هویت ایرانی را با حکایات این پهلوانان جوانمرد بیان گذاشت. همان‌گونه که ذکر شد، نام‌آورترین این پهلوانان رستم است. پهلوانی که از سیستان نام و نشان داشت که اگر در ابتدا مرز دارالاسلام و دارالکفر شناخته می‌شد، بعدها به یمن حضور عیاران، که بیش‌تر از همان مجاهدان مسلمان بودند، به سرزمین عیاری شناخته شد. عیارانی که جلوهٔ بیرونی فتوتی بودند که در سطور کتاب‌ها از آن یاد می‌شد. بر این مبنا شرح حال عیاران و شیوهٔ زندگی آنان به توصیف فتوت در متون گونه‌گون تبدیل شد. این شروح و حکایات به ویژه در ادبیات عامیانه جایگاه خاصی یافت تا آن‌جا که از مهم‌ترین ادبیات داستانی کلاسیک فارسی با نام عیاری به نام «سمک» زینت یافته است.

عیاران به کتاب‌های اخلاقی، همچون *قابوس‌نامه* یا داستانی مانند «سمک عیار»، محدود نماندند که با تشکیل حکومت توسط آنان در کتاب‌های تاریخی جایگاهی بسزا یافتند، هر چند که پیش از این، به سبب حضور پررنگ در قیام‌های اعتراضی علیه خلافت، از آنان ذکر بسیار رفته است. یعقوب لیث، رویگرزادهٔ سیستانی، عیاران را نام‌بردارتر ساخت؛ عیاری که گویا در دوره‌ای دیگر یادآور رستم بود. یعقوب با وجود تکیه‌زدن بر تخت سلطنت هیچ‌گاه راه و رسم عیاری را وانهاد. بی‌سبب نیست که یعقوب لیث صفاری در اذهان و بیان ایرانیان عنوانی چون شاه و سلطان و امیر نیافته است. او با تکیه بر چنین منش و روش بود که عزم بغداد کرد تا دستگاه خلافت را برچیند، اما به تقدیر مرگ ناکام ماند. یعقوب وطن را تنها به خاک نمی‌دید که روح آن، یعنی زبان فارسی، را نیز از نظر دور نمی‌داشت و بدین سبب کتابت در دربار او به پارسی بود. زندگانی بی‌تکلف امیر

صفاری موجب شد تا، علاوه بر شرح دوران حکومتش در کتاب‌های تاریخی، حکایاتی از او در روایات داستانی و ادبیات عامیانه راه یابد. چنان که می‌توان گفت یعقوب، افزون بر شخصیت تاریخی، دارای شخصیت اسطوره‌ای نیز شده است. گویی او روح رستم در کالبد سیستان زمانه خود بوده است.

تنها عیاران نبودند که فتوت را گسترش دادند. فتوت جدا از عیاری نیز راه توسعه می‌پیمود. از قرن پنجم هجری فتوت‌نامه‌ها نگاشته شدند و به‌صورت تخصصی چنین عنوانی داشتند. به‌نظر می‌رسد فتوت با نگارش کتاب‌هایی از این دست از تصوف و عرفان متمایز می‌شد. مرام فتوت در جهان اسلام از شرق تا غرب را درنوردیده بود. فتوت و عیاری محدود به خراسان و سیستان نماند که تا عراق و شام و آناتولی و اندلس نفوذ کرده بود. نام‌ها گرچه تغییر کرده بودند، رسم‌ها همانی بودند که به فتوت شناخته می‌شدند. در این زمان، خلافت عباسی که در خاتمه کار قرار داشت و ضعف چنان بر او مستولی شده بود که در چشم‌اندازش بقایی دیده نمی‌شد، نیاز به اندیشه و ایدئولوژی جدید و استواری داشت تا دست در آن آویزد و خود را رهایی بخشد. این اندیشه و ایدئولوژی جدید، که در آن روزگار رو به گسترش بود، جز فتوت نبود. اندیشه و مرامی که برای طبقات گونه‌گون اجتماع جذابیت داشت و در اجتماع بحران‌زده عباسی که دین و اخلاق ملعبه مدعیان شده بود، می‌توانست دارویی شفابخش باشد. فتوت مرام اخلاقی بود که در آموزه‌های خود هم تشیع و هم تصوف و عرفان را نمایندگی می‌کرد. مرامی که ایثار و از خودگذشتگی را تبلیغ می‌کرد. نکته‌ای که نیاز مبرم جامعه آن روزگار بود. خلیفه عباسی، الناصر لدین‌الله، با چنین نگاهی به سراغ فتوت رفت و خود در مقابل حرم مطهر امیرالمؤمنین علی (ع) سراویل فتوت پوشید و آب و نمک آن را نوشید، غافل از آن که دین و اخلاق هم پیش از این از حاملانش آسیب دیده بودند؛ حاملانی که مدعیانی بیش نبودند. ورنه در فتوت سخن همانی بود که در آن‌ها بود و چون خلیفه عباسی سرسلسله فتیان شد، فتوت در عمل متفاوت از نظر شد. با این همه، حقیقت راه خود را از مجاز بازشناخت. فتوتی که سرسلسله‌اش خلیفه عباسی بود در فرمان‌ها و کتاب‌ها باقی ماند، اما آن فتوتی که ترکیب تشیع و عرفان بود و رهایی‌بخش بود، در اجتماع مسیر خود را گشود. این فتوت تحول یافت تا استمرار یابد.

فتوت در این دوران، به ویژه پس از حمله مغول، عمومی‌تر شد. بسیاری از مشاغلی که

تا پیش از این در سازمان فتوت راه نداشتند، بدان راه یافتند و فتوت، بر خلاف گذشته که با تصوف همساز بود، با دراویش همراه شد. دراویشی که صورتی عامیانه از تصوف بودند و زبان و رسم فتوت به توده‌های مردم نزدیک‌تر شد. این تحول تابع گردش روزگار بود و با این تحول بود که از دل فتوت جنبش‌های ضد مغول سر برآورد. جنبش‌هایی که از مشاغل عادی و ساده اجتماع فراهم آمده بودند که تابع مرام فتوت بودند.

کارکردهای اجتماعی و سیاسی فتوت به جز ایران در دیگر نقاط تحت نفوذ، همچون عراق و شام و آناتولی، در حال رخ عیان کردن بود. زنجیره‌ای از این تحولات بود که زمینه برآمدن سلسله شیعی صفویه شد که میراث‌دار تصوف و تشیع و فتوت و عیاری بود. ترکان قزلباش همچون نمادی از عیاران قرن‌های نخستین اسلامی بودند که به جهاد برای تشیع برخاسته بودند.

آنچه این زنجیره از تحولات با تبارهای گونه‌گون را به یک‌دیگر پیوند می‌داد، متونی بودند که با نام فتوت‌نامه‌ها در جامعه به میراث مانده بودند. فتوت‌نامه‌ها همچون چراغی فرا راه این مسیر بودند.

با این مقدمات ناگفته پیداست جلد دوم دانشنامه جوانمردی به فتوت و عیاری اختصاص دارد؛ دو نمود مرام فتوت در اجتماع اسلامی، پایگاه اجتماعی عیاری، منش و روش آن، نقش‌آفرینی عیاران در اجتماع ایران، همچنین فتوت و تحولات آن، جایگاه و وضعیت آن در دیگر ممالک اسلامی، وضعیت فتوت در ایران و مبارزات آن علیه خلافت و متجاوزان مغول از جمله مباحثی است که در این جلد ذکر شده است. در این مقالات، پراکندگی و وسعت فتوت و تأثیرگذاری آن بر امور گونه‌گون نشان داده شده است و در واقع این نکته به اثبات رسیده است که یک مرام اخلاقی با تکیه بر پشتوانه دینی و اقبال عمومی خود تا چه اندازه می‌تواند در اجتماع تأثیرگذار باشد، همان گونه که تمامی آداب دینی و اخلاقی چنین کارکردهایی دارند به شرط آن که حاملانی صادق و معتقد داشته باشند. امید آن که این مقالات در بررسی فتوت و عیاری به کار آید و پژوهشی درخور برای این مرام در اجتماع اسلامی باشد.

فراهم‌آمدن این مجموعه مرهون زحمات گروهی از همکاران است که صمیمانه در تألیف و تدوین این جلد از مجموعه حاضر نقش داشتند. بر خود شایسته می‌دانم که از این همکاران گرامی سپاس‌گزاری کنم:

از جناب آقای دکتر سیدمهدی خاموشی، رئیس محترم سازمان تبلیغات اسلامی که همواره حامی طرح‌های مفید فرهنگی و اهل قلم بوده‌اند و این مجموعه نیز با حمایت کامل ایشان شکل گرفت، آقایان دکتر محمدرضا جوادی یگانه، محمدرضا جعفرآقایی، رضا مختاری اصفهانی، علی‌اکبر علی‌اکبری بایگی، حسین به‌آفرید، هومن عباسپور (سرپرستار مجموعه)، معصومه بنیاد و صدیقه صادقی مکی و مرتضی فکوری (ویراستاران زبانی و صوری)، امیرحسین حیدری (صفحه‌آرا)، مهدی ساروخانی (ناظر فنی چاپ)، فرزانه نوروزی (طراح جلد)، همکاران دیگری نیز در این مجموعه همکاری مؤثری داشته‌اند: مصطفی ناظم‌نیا، حسن صمیم نیک‌پی، رؤیا خوش‌نیت؛ و هم‌چنین از جناب آقای علیرضا برازش، مدیر محترم مؤسسه انتشارات امیرکبیر، که در انتشار این مجموعه بذل عنایت داشته‌اند سپاس گزارم.

دکتر علی‌اکبر ولایتی